

ШАГЫЙРӘНЕҢ СОНГЫ ТУКТАЛЬШЫ

Марина Цветаевың
язмышында Алабуга

Уйлама монда кабер дип,
Пәйда бұлым дип, сүгеп.
Мин үзем дә яшәдем бит
Ярамаганда көлөп.

Марина ЦВЕТАЕВА.

ЭЗЛӘНҮ НИДӘН БАШЛАНДЫ

1960 еллар башында очраклы рәвештә генә кулема Марина Цветаевың шигырьләр жыентығы килеп әләкте. Мин аны зур ачыш қына түгел - кинәт яшен сугуына, шигъри экспрессиянен көчле шартлавына тинләп кабул иттә. Цветаевың шигъри стиле зирәк һәм каршылыклы афористикасы, образга байлығы, ритмнарының, йөрәк тибесе кебек үк, көтелмәгәнчә һәм тәэсирле рәвештә яшөн тизлегендә үзгәреү-алышынуы шаккатырғыч иде. Бу шигъри стихиядә һәр нәрсә дә шунда үк анлашылып та житми, күп шигырьләре шифрланган сыман, мегънәсе каранғы булып тоела. Әмма мин моның фикер тығызылыгынан икәнлеген анладым. Бик тә гади, үтә күренмәле диярлек юллар да очрады. Әмма аларда да серле тирәнлек тоемлана иде.

Жыентыкның сүз башында бик кыска гына итеп, бер генә юл белән диярлек, шагыйрьнен гомере фажигале рәвештә Алабугада өзелгәнләгә турында әйттелгән иде. Мин шундуң эзләнү эшенә көрөшөргө булдым.

Ин элек Гази Кашиш айда белән очраштым, сугыш елларында ул Татарстан Язучылар берлегенен партия оешмасы секретаре булган. Кызганычка каршы, ул мина берничек тә ярдәм итә алмады. Ул Цветаева белән очрашмаган, анын турында ишетеп кенә бөлгән. Анысы да 1941 елның сентябрь башларында партиянен Татарстан өлкә комитетынан пропаганда булегеннән узенә шалтыратып, Алабугада язучы-эмигрантка Цветаевың асылынып үлүе турында хәбәр иткәч кенә. Кисетеп тә куйганнар: "Бүтән мондый һәрсә кабатланмасын өчен, эвакуациядәге язучыларның хәленә күбрәк игътибар итәргә кирәк", - дигәннәр.

Рафаэль МОСТАФИН.

Г. Кашиш айда белән очраштым, Мәскәүдән эвакуацияләнгән язучыларны һәм аларның гаиләләрен башта Бауман урамындагы Матбулат йортының бишенче катына, Түкай клубына урнаштырып торғаннар. Хатын-кызларның берсе туктаусыз елаган, төшөнкелеккә бирелеп, үз-үзенә күл салачагын тәкәрләгән. Өлкә комитет курсатмасен тынлап, аны гел саклап торғаннар, бишенче кат баскычынан сикермәгәе, дип төннәрен дә йокламаганнар. Гази ага мина Муса Жәлилдән сон күп тә үтми Татарстан Язучылар берлеге житәкчесе итеп куелган Төхфәт Имаметдиновка барырга кинәш итте.

ЦВЕТАЕВЫҢ СОНГЫ ХАТЫ

Т. Имаметдинов - өдәбиятта очраклы кеше. Утызынчы елларның икенче яртысында ул партия өлкә комитетында эшләгән, "сабаннан үсөл чыккан" типик функционер булган. 1937 елда ана республика Язучылар берлегендәге эшләрнен торышы турында доклад ясарга күштүлгән. Бу докладта барлық язучыларның яртысы диярлек "халық дошманы" дип игълан итләгән. Күп тә үтми, аларның күбесе кулга алынган һәм күпчелеге Сталин лагерьларында хәбәрсез юкка чыгарылган. Анын татар өдәбиятына керткән "өлеше" менә шул. Әмма Язучылар берлегенә житәкчелек итәрдәй кеше калмагач, нәкъ менә аны жаваплы секретарь итеп билгеләгәннәр, ә бу вазыйфа ул чакта идарә рәисе вазыйфасына тинләштерелгән.

60 нчы елларда ул инде пенсиядә иде, мин аны өй адреслары буенча эзләп таптым. Анын белән сөйләшу жинел булмады. Имаметдинов таныш булмаган һәр кешегә шикләнеп карый иде. Ә инде мин Марина Цветаева турында сорагач, узе белән оч-

ларын башкаручы Чагиннын Сезгә язган хаты бар, ул анда Сөздән мине урнаштыруда һәм тәржемәче буларак файдалануда ярдәм итүегезне сорый. Мин Алабугада урнаша алуда еметләнмим. Чөнки минем әдәби профессиямнән башка һәнәрәм юк. Миндә тагын шул ук кешенән шундый ук утенеч белән Гослитиздатның Татиздатка юллаган хаты да бар.

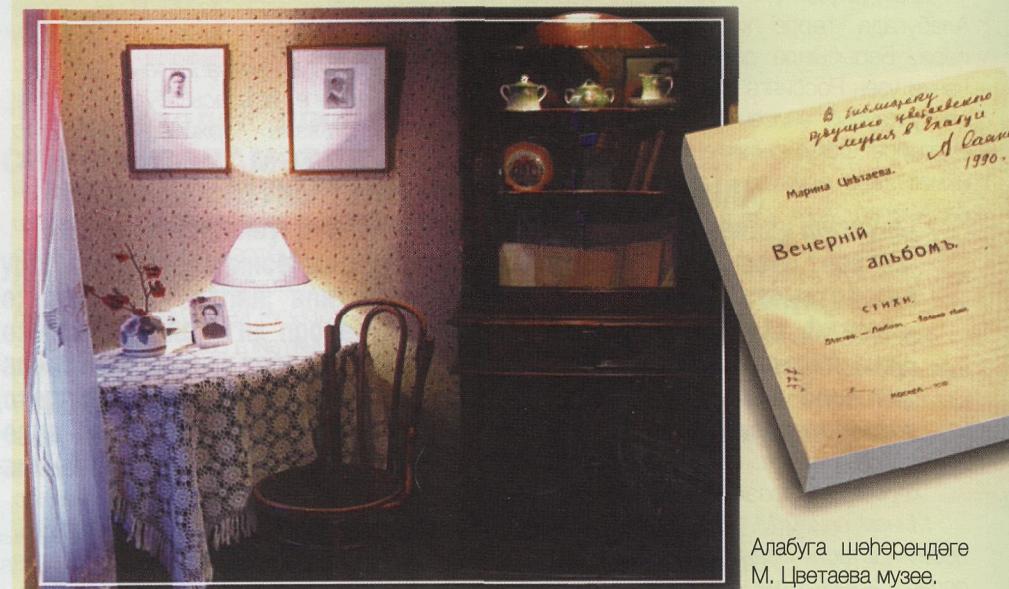
Шуши көннәрдә мин Казанга килә-чөмән һәм әлеге хаты Сезгә тапшырачмын.

Сөздән һәм Сезнән аша Язучылар берлегенән мине Казанда урнаштыру һәм эш табу өчен мәмкин булганны эшләвегез-не бик тә, бик тә утенеп сорый. Минем белән 16 яшьлек ульым да бар. Тәржемәче шагыйрә буларак, файдам булыр дип еметләнәм.

Марина Цветаева".

Хат естеннән аркылыга эре итеп: "К деду" дип язылган. Хатка дата куелмаган. Почта мәнерендә генә 1941 елның 18 авгуусты курсетләгән. Жибәручөнен адресы да юк. Мәнеренә караганда, Казанда салынган. Икенче хатны табып булмады.

М. И. Цветаева хатының кучермәсен

Алабуга шәһәрендәге М. Цветаева музее.

мин Мәскәүгә, шагыйрәнен кызы Ариадна Сергеевна Эфронга жибәрдем. Озакламый аннан шундый жавап килде:

"2 сентябрь, 1964.

Хәрмәтле Рафаэль Әхмәтович! Сезнән ихлас күнәлдән язган хатының шулай сонарып жавап биругем өчен гафу итегез: мин Тарусадан китея торган идем, күптән түгел генә кайттым. Ә "кышларга" Мәскәүгә, мәгаен, октябрьдә кайтырмын, әгәр дә Сез кышкы айларда башкалага килә калсағыз, безгә күрешү жинел булачак.

рашканы булмаса да, аны яхшы хәтерләвә ачыкланды. Анын әйтүенчә, ул Цветаевадан ике хат алган. Берсөн Цветаева юлдан салган, пароход белән Казан аша үтеп барышлый (мәнеренә караганда, хат Устье елга пристаненә салынган), икенчесен - Алабугадан.

Беренче хатында ул үзенән Татарстанга килүен, тәржемәче булып эшләргә теләвен әйтә, Казанда эшкә урнашу мәмкинлөгө түрүнде сораша. Ә икенчесендә Алабугага килеп житүе, беркя да урнаша алмавы түрүнде хәбәр итә, янадан ярдәм сорый. "Әлбәттә, тузеп булмаслык шартлардан зарлана".

- Төгәлрәк әйткәндә, нәрсәдән икәнен хәтерләмисезме? - дип сорады.

Әнгәмәдәшем көтмәгәндә көлөп жибәрдә:

- Нәрсәдән? Ул бит бирегә Парижның үзенән килгән! Ә монда - Алабуга, каранғы почмак. Аерма бармы, ничек үйлыйсыз?

Билгеле инде, мин бу хатларның язмышы белән кызықсындым.

Имаметдинов иннәрен генә жыверди. Анын әйтүенә караганда, беренче хат Язучылар берләгә архивында калган. Ә икенчесен, Марина Цветаева үз-үзенә кул салғаннан сон, ул каядыр "югарыга" озаткан. Кая икәнен төгәл әйтә алмады. Мәгаен, НКВД органнарынадыр.

Язучылар берлегендә мин сугыш еллары архивының тулсынча Дөуләт архивына тапшырылуын белдем. Т. Имаметдинов әйткән беренче хатны мин нәкъ менә шунда эзләп таптым да инде (ф. 7083, оп. 1, ед. хр. 131).

"Хәрмәтле иптәш Имаметдинов! Сезгә язучы-тәржемәче Марина Цветаева яза. Мин Литфонд эшеленоны белән Камадагы Алабуга шәһәрендә эвакуацияләндем. Миндә Гослитиздат директоры вазыйфа-

Имаметдиновка язылган хатның кучермәсе өчен зур рәхмәт: ул - әниңен сонғы хатларыннан берсө. Сезнән аны табуыгыз бик тә әһәмиятле; хәзер Цветаева архивында бу кучермә - Сезнән ҳәзмәт нәтиҗәсә. Эйе, Имаметдинов урнында әгәр дә башка кеше булса, бәлки, бөтәнләй башкача булыр иде - шул кәһәр сүккан "әгәр!" Әниемнән бөтән тормышы менә шундый "әгәр" ләрдән тора - аеруча сонғы айлары, сонғы көннәре. Томанлы рәвештә "культ чоры" дип аталган заман коточкыч булган, хәзер безнән үзбәзгә дә - ул чорны кичергәннәргә - үткәннәрнен чыннан да шулай булганлыгы кеше ышанмайстай тоела, өстәвөнә егермәнчә гасырда бит, өстәвөнә ин гуманлы илдә..."

Тагын берничә елдан сон Ариадна Сергеевна Эфрон миннән бу хатның ксерокопиясен алымны үтәнгәч, мин кабат әлеге фондын күтәрдем. Эмма Цветаева хаты анда юк иде инде. Архив ҳәзмәткәрләре бу хатны шагыйрәгә аеруча мәкиббән кешеләрнен берәрсе үзләштергәндер дип кенә фаразлый алдылар.

"МЕҢ СЕЗГӘ СӘБӘП..."

Озакламый мин, Алабугага барып, Марина Цветаеваның монда яшәгән чагы түрүнде эзләнү әшләремне башлап жибәрдем.

Сугыш чорында әлеге участокта әшләгән милиция ҳәзмәткәрләрен - И. С. Столяровны, И. Е. Калмыковны, С. Гороховны, район больницасы әшчеләрән, үлемнен сәбәбе түрүнде кул күярга тиеш булган тикшерүче А. Д. Григорьевны, әлеккегә судмедәксперт Калистовны һәм башкаларны эзләп таптым.

Беркем бернөрсө хөтөрлөми иде. М. Цветаеваның үлемен нөн сон егерме елдан өллө ни күп вакыт узмаса да, сугыш елларының бөтен архивы инде юкка чыгарылган иде.

Ул елларда Алабугада яшөгөн язычылар Эдуард Касыймов һәм Сергей Ефремов ярдәмे белән генә мина Жданов урамындағы 20 нче номерлы Бродельщиковлар йортын эзләп табу насыйт булды. Инде хәзер мәгълүм булганча, Марина Цветаева нөкъ шуши йортта үзенен сонгы көннөрен яшөгөн һәм үз-үзене кул салган. Фатир хужабикәсе Анастасия Ивановна Бродельщикова сөйләгәннөр шагыйрәнен Алабугадагы сонгы көннөрен бераз кузалларга мәмкинлек бирде. М. Цветаева биредә нибары ун көн чамасы яши, аның да берничәсен Чистайга йөрөп үткәре. Эш мәсьәләсендә Алабугада берниңди өмет күрәнмәгәч, ул Чистайга эвакуацияләнгән язычы балаларының ашханәсенә савыт-саба юучы булып урнашырга тели. Эмма ашханә өлөг ачылмаганлыктан (ул шул ук елның октябрь аенда ачыла), М. Цветаева кабат Алабугага әйләнеп кайта һәм үз-үзене кул сала.

Аның үз-үзен үтерү сәбәпләре турында Алабугада төрле каршылыклы сүзләр йери. Барысында да аның улы гаепле, чөнки үзен Россиягә алып кайтканы өчен, ул туктаусыз әнисен битәрләгән, диләр. Шагыйрә фәкыйрьлектән һәм бер телем икмәк таба алмаудан гажиз булган, дип раслылар. Аны үзене хәzmәт иттерергә тырышкан, ә хәzmәttәшлектән баш тарткач, улын кулга алу белән куркыткан жирле КГБ гаепле дигән фаразлар да бар.

Боларның барысы турында да мин шагыйрәнен сенлесе Анастасия Ивановна Цветаевага язып жибердем. Күп тә үтми, М. Цветаеваның кызы А. С. Эфроннан жавап килеп төштө.

"Хөрмәтле Рафаэль Әхмәтович!

Минем әнием М. И. Цветаеваның сенлесе Анастасия Ивановна, жавап язымын сорап, Сезнен хатны мина тапшырды; мин бу эшне Сезнен минем әнием истәлекнә курсәткән игътибарыгыз һәм Алабуга зиратында һәйкәл төзу мәсьәләсөнә теләктәшлек итәргә чакыруыгыз өчен тиран рәхмәт хисләре белән башкарам.

...Эниемнен үлемен кагылышлы "гайбәтләр" турындағы сүзләрегез миң бик тә борчый. Мондый үлем янында гайбәтләргә урын була алмый. Аның сәбәбе - кешеләрнен битарафлығында, Сталин заманындағы кешечә булмаган яшәү шартларында.

Цветаева Советлар Союзына кайтып ике ай утүгә, аның ире, минем әнием Сергей Яковлевич Эфрон кулга алына (һәм

ахыр чиктә, гаепсез килеш, атып үтерелә); аның белән бергә миң дә кулга алалар һәм мин инде - ана, шулай ук ул да мина берничек ярдәм итә алмыйбыз. 1939 елдан 1941 елга кадәр әни йорт-жирсез, почмаксыз, ул чакта әле кече яштә булган улы белән чит кешеләр бусагасын таптый, очраклы танышларында яши, күпмәдер вакыт әтиңен кыз туганнарында тугыз метрлы бүлмәдә дүртәуләп торалар. Үзенен сенлесе, Анастасия Ивановна, шулай ук репрессияләнгән, булыша алмый; икенче уги туганы, Валерия Ивановна, эмиграциядән кайткан туганы турында ишетергә дә теләми, ул шалтыраткач, хәтта телефонга да килми. Элеккеге эмигрантка белән (өстәвөнә, якыннары репрессияләнгән!) күптән дуслары һәм танышлары да - һәрхәлдә, аларның күпчелеге - араплашудан ваз кичә. Тәрҗемә әшләре табып, Пастернак булышырга тырыша... Сугыш башланырга ике ай кала, вакытлыча яшәргә бәр булмә табыла, аңа съяр өчен, үзе белән алып кайткан бөтөн нәрсанә диярлек, шул исәптән китапханәне дә, сатып жибергә туры килә. Сугыш башланы: Гослитиздат өчен чираттагы шигъри тәрҗемәләрен тәмамлагач, Цветаева улын алып язычы Н. Н. Асеев житәкчелегендәге Литфонд тәркеме белән Чистайга эвакуацияләнә (ул Язычылар берлеге өгъзасы булмый!). Үзе белән кульязма архивы, беркадәр әйберләре һәм аз гына акчасы була. "Урнашырга" азымы-кулме өмет булган Чистайда аны теркәмиләр һәм эш мәсьәләсендә өмтесез, эвакуациядәгеләр белән тулган Алабугага озаталар. Цветаева анда нибары ун көн яшәп кала. Үлеме алдыннан ул Чистайга бара, Асеевтан прописка белән һәм язычыларның балалар йортына савыт-саба юарга урнашырга булышуын үтөн; эмма Асеев кулын гына селти; аның гаризасын караган жыелышта аның кандидатурасына каршы чыгучылар да табыла (мәсәлән, Тренев - драматург). Күрше бүлмәдәгә әни барысын да ишетеп тора; жыелышын ахырын көтмичә (Пастостовскийның Цветаеваны яклап ясаган чыгышыннан сон мәсьәлә "унай" хәл итәл), ул Алабугага кайта һәм үзенә кул сала. Үләр алдыннан ул безгә, балаларына, һәм иренә - ул аның үтерелгәнен белми - хушлашу хаты язып калдыра. Ул бездән бу хәлләрне башкача күтәрә алмавы өчен кичерүебезнә сорый. Икенче хатны ул Асеевка яза, анда улы турында "үзенекен тин күрәп" кайгытуын үтөн, Асеев бу васытъынен үтәми. Үлгән чакта әнинен 400 сум сугыш чоры акчасы була - ике буханка кара или бәясе. Менә сезгә сәбәпләр..."

А. С. Эфронның бу хаты да, башкалары да миндә саклана.

ИСЕМЕ ХӘТЕРЛӘРДӘ ЯШИ

Алабуга кешеләре XX гасырның бөек шагыйре Марина Ивановна Цветаева турындағы истәлекләрне кадерләп саклый.

Шәһәрдә Алабуга дәүләт тарихи-архитектура һәм сәнгать музей-тыюлығы булдырылган. Берничә объекты булган Марина Цветаева мемориаль комплексы да шуши тыюлыкка керә. Барыннан да элек, бу - иске шәһәрнен үзәк мәйданнарының берсендә шагыйрьгә куелган һәйкәл, ул Россиядә генә түгел, бөтен дөньяда бердәнбер. һәйкәл яны һәрвакыт тере чечәкләр белән бизәлгән булыр. Көзләрен исә шагыйрәне сөючеләр, кайчандыр аның туган илдән еракта яшөгәндә миләшләрне сагынуын иске төшереп, бирегә ялқынланып янган миләш тәлгәшләрен алып килә...

М. Цветаева сонгы көннөрен үткәргән элеккеге Бродельщиковлар йорты да хәзер муниципаль милеккә күчте. Хәзер ул Хәтер йорты дип игълан ителгән. Монда өйнен сугыш елларында эчке күрәнеше торгызылган. Йорт ишекләре килучеләр өчен ачык, һәм моннан бер дә кешеләр өзелеп тормый. Аеруча август ахырында һәм октябрь башында - Шагыйрьнен үлгән һәм туган көннөрендә.

Шул ук вакытта Алабугадагы борынгы йортларын берсендә Марина Цветаевының Әдәби музее эшли, анда Шагыйрьнен китаплары, аның турында материаллар, истәлекләр тупланган. Музей Россиядә ин яхшылардан сана. Даими экспозицияләр оештыру белән беррәттән, ул Шагыйрьнен ижатын пропагандалау буенча да зур эш алып бара.

Музейга якын гына урнашкан Әдәби кафе һәм башка кайбер объектлар шулай ук М. Цветаева исемен йөртә.

ЮНЕСКОның Россия Федерация-сөндәгә вәкилләгә карары белән Алабуга, мәдәнит, фән һәм мәгариф шәһәре буларак, "Дөньяның пальма ботагы" дипломы һәм алтын медале белән буләкләнде. Шәһәрнен тагын бер үзенчәләгенә басым ясыйсы киле: Алабугада 70 мен көше яши, ә үзе елына 80 мен туристны кабул итә. Аларның кубесен шәһәрнен гаять байтарихи үткөне генә түгел, ә бәлки Марина Цветаева белән байләр урыннары да үзенә жәлеп итә.